

УДК 343.8:342.72/.73

Олена Гальцова,

аспірантка Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

ПОВАГА ДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ЯК ПРИНЦИП КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА*

Стаття присвячена принципу поваги до прав і свобод людини при виконанні-відбуванні покарання. Доводиться, що зазначений принцип має важливе теоретичне та практичне значення як для науки кримінально-виконавчого права, так і в правозастосовчій діяльності. Визначаються основні заходи реформування кримінально-виконавчої системи з метою приведення прав та свобод засуджених до міжнародних стандартів поводження із засудженими.

Ключові слова: принципи, кримінально-виконавче законодавство, повага до прав і свобод людини, міжнародні стандарти поводження із засудженими.

Принципи права є актуальною проблемою сучасної юридичної науки та завжди привертала до себе увагу вчених різних галузей права. Значний внесок у дослідження принципів зробили фахівці з теорії держави та права, зокрема А. М. Васильєв [1], В. І. Зажицький [2], Н. С. Малєїн [3], С. П. Погребняк [4], Л. С. Явич [5] та ін.

Правові принципи притаманні й кримінально-виконавчому праву, їх у сучасній доктрині досліджували такі вчені, як: Л. В. Багрій-Шахматов, В. А. Бадира, В. В. Василець, А. П. Гель, О. М. Джужа, О. Г. Колб, В. О. Корчинський, С. Ю. Лукашевич, В. А. Львовичкін, В. О. Меркулова, В. С. Наливайко, О. М. Неживець, О. І. Плужник, О. В. Романенко, В. І. Рудник, І. С. Сергєєв, В. В. Скибицький, А. Х. Степанюк, С. О. Стефанов, В. М. Трубников, С. Я. Фаренюк, О. Г. Фролова, С. В. Черкасов, М. П. Черненко, Ю. А. Чеботарьова, І. С. Яковець, А. О. Яровий та ін. Вони були предметом досліджень у наукових статтях та тезах наукових повідомлень, дисертаційних дослідженнях, монографіях, розділах підручників із кримінально-виконавчого права та коментарях до Кримінально-виконавчого

кодексу України. Але, незважаючи на це, вивчення принципів кримінально-виконавчого права залишається й досить актуальним, оскільки існує чимало проблем, що не отримали свого остаточного розв'язання. Оскільки в Україні триває подальше реформування кримінально-виконавчого законодавства, яке неможливе без чітких та конкретних заходів, що знаходять своє втілення у принципах кримінально-виконавчого законодавства, тому їх дослідження і з'ясування сутності має важливе теоретичне й практичне значення. Це стосується насамперед принципу поваги до прав і свобод людини, який лише у 2010 р. був закріплений у ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі — КВК України) [6]. Фіксація зазначеного принципу свідчить про прагнення держави забезпечити захист прав засуджених осіб в установах виконання покарань та гуманізацію кримінальних покарань й умов їх відбування, а також сприятиме створенню позитивного іміджу України за її межами. На це вказується й у Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах вико-

* Рекомендовано до друку сектором дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України.

нання покарань», яким, як уже зазначалося, КВК України і був доповнений указаним принципом [7].

Як свідчить аналіз наукової літератури з кримінально-виконавчого права, зазначений принцип є недостатньо дослідженим, тому детальне вивчення та з'ясування його сутності допоможе всебічно дотримувати та захищати права і свободи засуджених осіб. На нашу думку, принцип поваги до прав і свобод людини слід віднести до міжгалузевих принципів, оскільки він посідає визначальне місце не лише у кримінально-виконавчому, а й у національному законодавстві України, а його дотримання при виконанні та відбуванні покарань є одним із головних завдань правової держави. Вказаним проблемам і присвячена стаття.

У ст. 5 КВК України законодавцем закріплено такі принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань: невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, *поваги до прав і свобод людини* (курсив наш. — Авт.) взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань.

Слід зазначити, що вчені з кримінально-виконавчого права у своїх наукових роботах розрізняють принципи кримінально-виконавчого права та принципи кримінально-виконавчого законодавства і наводять відповідні обґрунтування [8; 9]. Щодо відмінностей між принципами кримінально-виконавчого законодавства, сформульованими у ст. 5 КВК України, й принципами кримінально-виконавчого права, ми погоджуємося з позицією А. Х. Степанюка, який вважає, що принципи права повинні бути закріплені в нормах кримінально-виконавчого законодавства, оскільки їх закріплення є одночасно закріпленням принципів екзекутивної діяльності органів та установ виконання покарань. І,

навіпаки, принципи діяльності органів та установ виконання покарань зможуть набути властивостей принципів права тільки після їх закріплення нормами кримінально-виконавчого законодавства. Адже основоположні ідеї, що закріплені у законах, стають правовими нормами та набувають державно-владного характеру. Автор вказує, що у разі свого закріплення в нормах КВК України ідеї, що спочатку були сформульовані як наукові висновки, набувають державно-владного характеру і вже після цього стають проявом не стільки властивостей продукту абстрактного людського мислення, скільки інструментом правового регулювання діяльності органів та установ виконання покарань, виступаючи державною мірою оцінки дій адміністрації органів та установ виконання покарань та поведінки засуджених [10].

Частина 1 ст. 1 КВК України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами, а також *запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими*. Відповідно до ч. 2 ст. 1 КВК України одним із завдань кримінально-виконавчого законодавства України є визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, *гарантій захисту їхніх прав*, законних інтересів та обов'язків. Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» у ст. 3 зазначив, що одним із основних принципів її діяльності є *повага до прав і свобод людини та громадянина* [11]. Таким чином, права і свободи людини та громадянина, їх дотримання і захист при виконанні-відбуванні покарань, посідають визначальне місце як у КВК України, так й у законодавстві України.

На думку багатьох фахівців різних галузей права, поняття «права людини» є складним й багатограним. Вони вважають, що вказаний термін є не лише юридичним, а й філософським, політичним, моральним поняттям. Учені вказують,

що «права людини» — це соціальна спроможність людини вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних матеріальних і духовних потреб людини шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами. Автори зазначають, що держава не може обмежуватись лише юридичною фіксацією прав людини, вона повинна їх забезпечити (гарантувати) не тільки правовими, а й іншими засобами — економічними, політичними та культурними [12]. Права людини більшість фахівців пов'язують із поняттям «гідність людини». Поняття «гідність» розглядається в літературі як визнання суспільством соціальної цінності та неповторності кожної конкретної людини, значущості і недоторканності кожної особистості як члена людської спільноти [13]. Наводяться також й такі визначення гідності, як: «Сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості людини, усвідомлення нею свого громадянського значення в суспільстві і державі, позитивне, відповідальне ставлення її до своїх обов'язків» [14] або «Моральна властивість людини, яка відображає її унікальну, неперевершену цінність» [15]. Більшість авторів вважають, що з моменту народження кожної людини її гідність є однаковою, тобто рівною із гідністю інших людей, а усвідомлення цього суспільством сприяє формуванню в кожній особі почуття власної гідності, очікування поваги до неї з боку інших людей, обстоювання нею своїх прав, а також визнання рівних прав усіх інших людей [16]. Частина 1 ст. 28 Конституції України проголошує право людини на повагу до її гідності: «Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню». Отже, можна констатувати, що у ст. 28 Конституції України вказано на однаковість гідності кожної людини.

Таким чином, з аналізу норми ст. 28 Конституції України можна зробити висновок, що зазначене конституційне положення відповідає міжнародним актам, що забороняють катування та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижу-

ють гідність види поводження і покарання (зокрема ст. 5 Загальної декларації прав людини та ст. 31 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які проголошують, що «ніхто не може піддаватися тортурам або жорстокому, нелюдському, або такому, що принижує його гідність, поводженню і покаранню», ст. 10 п. 1 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, в якому зазначено, що «усі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі» та ін.).

У щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради з прав людини «Про стан дотримання та захисту прав людини» зазначено, що катування є одним із розповсюджених порушень прав і свобод засуджених осіб, яке відрізняється особливою жорстокістю, нелюдністю, та належить до злочинів проти життя та здоров'я людини. Термін «катування» відповідно до ст. 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання означає будь-яку дію, якою особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди [17].

Отже, право людини на повагу її гідності має абсолютний характер, і тому принижувати гідність людини заборонено в будь-якому випадку, про що проголошено у нормах Конституції України, згідно з якими усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21); кожен зобов'язаний неухильно додержуватись Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68); держава відповідає перед

людиною за свою діяльність і зобов'язана забезпечити реалізацію людиною права на гідність (ст. 3). Принцип поваги до прав і свобод людини впливає й із ч. 3 ст. 63 Конституції України, яка проголошує, що засуджений користується всіма правами людини й громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і установлених вироком суду. Тобто обмеження прав і свобод людини та громадянина можливі лише на підставах, передбачених Конституцією України. Тому людина, яка вчинила злочин і відбуває покарання, незважаючи на суспільну небезпечність вчиненого злочину, залишається людиною і користується всіма правами і свободами, передбаченими законом, за винятком обмежень, які визначені законом та встановлені вироком суду. Ці положення відображені у ч. 2 ст. 7 КВК України, відповідно до якої «засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України та цим Кодексом і встановлених вироком суду». Отже, держава вбачає у засудженому перш за все людину, яка наділена не лише певними обов'язками, а й правами, що зазначені у ст. 8 КВК України.

Основні права засуджених, які закріплені у ст. 8 КВК України, умовно можна поділити на три групи. До першої групи слід віднести: соціально-економічні, політичні та особисті права, свободи людини та громадянина (право на працю, освіту, охорону здоров'я, право на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника і т. ін.). До другої групи належать загальногромадянські права засуджених (наприклад, позбавлення волі тягне за собою тимчасове позбавлення засуджених деяких загальногромадянських прав і обмеження можливості користування іншими громадянськими правами, які належали особі до її засудження). Разом із тим, засуджений не позбавляється права власності на майно, що належало йому до засудження, але обмежується в праві користування майном. Така особа не може користуватися своїм майном, яке залишилося за місцем його проживання до арешту чи засудження. До третьої групи можна віднести спеціальні права, які встановлюються

для засуджених до позбавлення волі безпосередньо нормами кримінально-виконавчого законодавства України, виходячи із сутності даного виду кримінального покарання. Перелік спеціальних прав засуджених передбачений у ст. 107 КВК України та у Правилах внутрішнього трудового розпорядку установ виконання покарань, які затверджені наказом центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань. Але слід зауважити, що перелік прав, який передбачений у цих Правилах, є ширшим за той, що передбачений КВК України. Це пояснюється тим, що у Правилах права засуджених до позбавлення волі деталізуються та конкретизуються, виходячи із необхідності забезпечення режимних вимог, установлених для цього виду покарання. Таким чином, засуджена особа не виключається із числа членів суспільства та не позбавляється всіх основних прав і обов'язків. Засуджена особа продовжує залишатися правоздатним та дієздатним громадянином, виступати суб'єктом обов'язків і прав, гарантованих Конституцією України та іншими законами, що визначають правове становище громадян України, іноземців та осіб без громадянства [18]. Органи виконавчої влади та адміністрація установ виконання покарань не мають жодного права встановлювати обмеження у правах щодо конкретної особи, оскільки цим правом наділений лише суд.

З цього приводу О. М. Джужа справедливо зазначає, що закріплення прав і свобод засуджених у законі має велике значення, оскільки означає, що будь-які інші нормативно-правові акти, наприклад органів виконавчої влади, не можуть їх змінити, звузити або доповнити. Це є найважливішою гарантією прав і свобод, законних інтересів засуджених при виконанні кримінальних покарань [19].

Таким чином, ст. 8 КВК України повністю відповідає гарантіям забезпечення належного механізму захисту прав людини, що знайшли своє відображення в Основних принципах поведінки із засудженими, затверджених Резолюцією 45-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1990 р. У зазначених принципах підкреслено, що усі особи, які позбавлені

волі, користуються правами людини та фундаментальними свободами, викладеними в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські, соціальні та культурні права, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права та Факультативних протоколах до них (Резолюція 2200 А /XXI/ Генеральної Асамблеї, Додаток), а також іншими правами, викладеними в інших пактах ООН. Отже, права засуджених осіб, зорієнтовані на міжнародні стандарти у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина, є важливим позитивним кроком з боку держави у сфері захисту прав засуджених.

В Україні дотримання міжнародно-правових стандартів у сфері виконання-відбування кримінальних покарань та дотримання прав і свобод засуджених поціло відповідне місце порівняно нещодавно. Проблеми дотримання прав і свобод засуджених досліджували у своїх роботах такі вчені: О. Г. Колб, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, А. П. Гель, М. В. Романов, В. А. Бадира, О. П. Букалов [20], В. А. Львовчкін [21]. Наприклад, В. А. Львовчкін справедливо зазначив, що одним із пріоритетних напрямів правової реформи в Україні є створення такої сучасної правової системи, яка б максимально розширювала та захищала права і свободи людини, незалежно від умов, в яких вона перебуває [22]. Більшість учених справедливо зазначають, що недостатньо проголосити права і свободи людини, необхідно створити перш за все механізм їх реалізації, оскільки однією з важливих ознак правової держави є забезпечення, гарантування та реалізація прав і свобод людини.

Одним із важливих напрямів діяльності нашої країни у сфері забезпечення прав і свобод людини, у тому числі й засуджених осіб, стало реформування кримінально-виконавчого законодавства та кримінально-виконавчої системи. Метою такого реформування є приведення кримінально-виконавчого законодавства у відповідність до міжнародних стандартів поводження із засудженими. Ці стандарти розроблені міжнародною спільнотою; вони є результатом співробітництва щодо

забезпечення прав і свобод людини у сфері виконання-відбування кримінальних покарань [23]. Цьому процесові сприяв факт прийняття Концепції «Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Україні», схваленої Кабінетом Міністрів України в 1991 р. [24], в якій було зазначено, що «умови тримання засуджених в Україні не відповідають міжнародним стандартам» та запровадження в Україні 23.12.1997 р. посади Уповноваженого з прав людини, одним із завдань діяльності якого є захист прав ув'язнених.

Як свідчать статистичні дані, сьогодні в Україні умови, в яких відбувають покарання особи, засуджені до позбавлення волі, не відповідають міжнародним стандартам поводження із засудженими, що є порушенням прав і свобод особи при відбуванні покарання. Наша країна лідирує у рейтингу за кількістю засуджених на тисячу осіб та тривалістю досудового ув'язнення. Надзвичайно гостро стоїть проблема щодо забезпечення прав людини в місцях попереднього ув'язнення та позбавлення волі. Так, станом на 01.01.2012 р. в Україні 115068 осіб відбувають покарання у виді позбавлення волі (Україна посідає 10-те місце в світі за цим показником), 37632 осіб знаходяться в слідчих ізоляторах. В українських установах виконання покарань тримається найбільша кількість хворих на туберкульоз (від 10 до 25% засуджених); систематично знищуються над засудженими, катують. Ситуація з катуванням та поводженням у місцях позбавлення волі серйозно загострилася протягом останніх двох років, зростає кількість суїцидів в установах виконання покарань, відсутнє необхідне медичне обслуговування; серед посадових осіб, які працюють в установах виконання покарань, «процвітає» корупція та хабарництво [25].

Зазначені порушення прав і свобод засуджених осіб вимагають відповідного вирішення з боку держави, що можливе шляхом подальшого реформування кримінально-виконавчого законодавства та кримінально-виконавчої системи.

ПРИМІТКИ

1. Васильев А. М. Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А. М. Васильев. — М. : Юрид. лит., 1976. — 264 с.
2. Зажицкий В. И. Правовые принципы в законодательстве Российской Федерации / В. И. Зажицкий // Государство и право. — 1996. — № 11. — С. 92—98.
3. Малейн Н. С. Правовые принципы, нормы и судебная практика / Н. С. Малейн // Государство и право. — 1996. — № 6. — С. 12—19.
4. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. — Х. : Право, 2008. — 240 с.
5. Явич Л. С. Право и общественные отношения / Л. С. Явич. — М. : Юрид. лит., 1971. — 152 с.
6. Про внесення змін і доповнень до Кримінально-виконавчого кодексу України : Закон України від 21.01.2010 р. № 1828-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 12. — Ст. 114.
7. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=35231. — Заголовок з екрана.
8. Степанюк А. Х. Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого законодавства / А. Х. Степанюк // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 1(20). — С. 174—175.
9. Трубников В. М. Про систему принципів кримінально-виконавчої політики України / В. М. Трубников // Від громадянського суспільства — до правової держави : тези II Міжнар. наук.-практ. конф. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. — С. 439.
10. Степанюк А. Х. Роль принципів уголовно-исполнительного права в формуванні законодавства / А. Х. Степанюк // Весы Фемиды. — 2000. — № 3(15) — С. 76—81.
11. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 р. № 2713-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 30. — Ст. 409.
12. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. — 6-те вид., виправ. та допов. — К. : Атіка, 2007. — С. 139—140.
13. Права человека : учебник / отв. ред. Е. А. Лукашева. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — С. 144—145.
14. Мульченко В. Проблеми охорони честі та гідності особи у кримінальному законі / В. Мульченко // Право України. — 2002. — № 10. — С. 41—44.
15. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. — К. : Атіка, 2004. — С. 107.
16. Там само.
17. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. : ратифікована із застереженнями Указом Президії Верховної Ради УРСР № 3484-XI від 26.01.1987 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_085. — Заголовок з екрана.
18. Степанюк А. Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець. — Х. : Кроссрод, 2007. — С. 118.
19. Джужа О. Концептуальні засади і загальна характеристика Кримінально-виконавчого кодексу України / О. Джужа // Право України. — 2004. — № 7. — С. 80—84.
20. Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / В. А. Вадира, О. П. Букалов, А. П. Гель [та ін.] ; за заг. ред. Є. Ю. Захарова ; Харківська правозахисна група. — Х. : Права людини, 2009. — 368 с.
21. Львовичкін В. А. Втілення міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі у кримінально-виконавчому законодавстві України / В. А. Львовичкін // Право України. — 2002. — № 2. — С. 24—25.
22. Там само. — С. 24—25.
23. Кримінально-виконавче право України: навч. посіб. / за ред. А. Х. Степанюка. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — С. 170.

24. Про основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Україні : постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.1991 р. № 88.

25. Колесніченко В. Захист прав людини — найголовніша національна ідея України [Електронний ресурс] / В. Колесніченко. — Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kolesnichenko/4f3365b572044/>. — Заголовок з екрана.

Гальцова Елена. Уважение прав и свобод человека как принцип уголовно-исполнительного законодательства.

Статья посвящена принципу уважения прав и свобод человека при исполнении-отбывании наказания. Доказывается, что указанный принцип имеет важное теоретическое и практическое значение как для науки уголовно-исполнительного права, так и в правоприменительной деятельности. Указываются основные мероприятия реформирования уголовно-исполнительной системы с целью приведения прав и свобод осужденных к международным стандартам обращения с осужденными.

Ключевые слова: принципы, уголовно-исполнительное законодательство, уважение к правам и свободам человека, международные стандарты обращения с осужденными.

Galtsova Olena. Respect for human rights and freedoms as a standard of the penitentiary legislation.

The article covers standards of respect for human rights and freedoms during service of sentence. It proves that the above standards have a great theoretical and practical importance both for the penitentiary legislation science and for the law enforcement activity. It outlines principal actions for reformation of the penal system for the purpose of adjusting rights and freedoms of the convicts in accordance with international standards of convict treatment.

Key words: standards, penitentiary legislation, respect for human rights and freedoms, international standards of convict treatment.